

Alpaslan ALİAĞAOĞLU*-Abdullah UĞUR**

Osmanlı Şehri

The Ottoman City

ÖZET

Şehirler çeşitli özellikleri ile farklı bilimlerin konusu olmuştur. Şehrsel mekânlar, coğrafi açıdan da incelenmektedir. Bu çalışmada Osmanlı şehri, şehir coğrafyasında etkili olan kültürel-genetik ve fonksiyonel yaklaşımla ele alınmaktadır. Osmanlı şehri çeşitli özelliklerini ağırlıklı olarak Türk ve İslam kültüründen alarak ortaya çıkmıştır. Şehirler çok fonksiyonlu yerleşmelerdir. Yürütülen her bir faaliyet mekâna farklı şekillerde yansımaktadır. Bu bağlamda farklı arazi kullanışları ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın, arka planı daha çok kültürel nedenlerle şekillenen Osmanlı şehrinin fonksiyon alanları işlenmektedir. Çalışma derleme niteliğinde olup, Osmanlı şehri, Osmanlı'da mimari dönemler olarak da kabul edilen, "Erken Dönem", "Klasik Dönem" ve "Batılılaşma Dönemi" olarak adlandırılan evrelerden, "Erken" ve "Klasik" dönemler dikkate alınarak işlenmiştir. Çalışmanın "Erken Dönem" ve "Klasik Dönem"le sınırlı tutulmasını nedeni ise; "Batılılaşma Dönemi" olarak adlandırılan dönemin hem "Cumhuriyet Dönemi" ile yüksek benzerlikler göstermesi hem de Osmanlı şehrinin özgünlüğünü kaybetmesi etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Şehri, Kültürel-Genetik Yaklaşım, Fonksiyonel Yaklaşım, Şehrsel Arazi Kullanışı.

ABSTRACT

With various features, the cities have been subject of different sciences. Urban spaces are examined from a geographical perspective. In this study, cultural genetic and functional approaches effective in urban studies have been used. The Ottoman City gets its various properties from two different cultures, mainly Islam and Turkish cultures. The cities are multi-functional settlements. Each activity that is executed is reflected in different ways on the urban space. In this context, different land uses emerge. In this study, formed by cultural reason, the Ottoman city's functional areas have been analysed. It deals with The Ottoman Empire architectural periods, namely, early, classical, and modern period, early and classical periods. The reason why we did not cover the last period is that last period shows similarities with Republican era and that Ottoman cities loses their authenticity.

Keywords: The Ottoman City, Cultural Genetic Approach, Functional Approach, Urban Land Use.

Giriş

Şehirlerin ortaya çıkışı, gelişimi ve çöküşü ile imparatorlukların ortaya çıkışı, gelişimi ve çöküşü arasında yakın bir bağ bulunmaktadır. Şehrsel hayat imparatorlukların gelişimi ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Tarihi süreç içinde

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü.

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı.

dünyanın farklı yerlerinde imparatorluklar kurulmuştur. Bu duruma bağlı olarak şehrsel hayat imparatorlukların sınırları genişledikçe daha geniş alanlara yayılmıştır. Aslında şehrsel hayatın tarihi, imparatorlukların da tarihidir. “Şehir kültür aktarımı açısından önemi, dilden sonra gelen uygarlığın en değerli kolektif keşfidir¹. Fatih döneminde imparatorluk haline gelen Osmanlı devleti de şehrsel hayatın gelişmesine katkı sağlayan imparatorluklardan biri olmuştur. Osmanlının çeşitli topraklarda yayılma döngüsü içinde, kendi kültürü vasıtasıyla yeni şehirler kurarken, mevcut olan şehirler de Osmanlı şehrsel hayat tarzı tam manasıyla yaşanmaya başlanmıştır. Osmanlı şehri, Osmanlı kültürel değerlerinin mekânda cisimleşmiş halidir.

Şehirler çok fonksiyonlu merkezi yerleşmelerdir. Her bir fonksiyon şehrsel mekâna farklı şekillerde biçim vermektedir. Bu çalışmada Osmanlı şehrinin fonksiyonel alanları ele alınmaktadır. Çalışma, Osmanlı’da mimari dönemler olarak da kabul edilen, “Erken Dönem”, “Klasik Dönem” ve “Batılılaşma Dönemi” olarak adlandırılan evrelerden, “Erken” ve “Klasik” dönemler dikkate alınarak yapılmaktadır. Bunun nedeninin ise; “Batılılaşma Dönemi” olarak adlandırılan dönemin hem “Cumhuriyet Dönemi” ile yüksek benzerlikler göstermesi hem de Osmanlı şehrinin özgünlüğünü kaybetmesidir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Kısa bir giriş kısmından sonra, birinci bölümde şehir kavramı üzerine bilgi verilmektedir. Şehirlerin farklı ölçütlere göre tarif edildiği bu bölümde; şehir coğrafyası çalışmalarında kullanılan yaklaşımlardan bahsedilmektedir. Bu yaklaşımlardan ikisi bu çalışmada kullanılmaktadır. Bunlardan biri kültürel genetik akım, diğeri ise fonksiyonel akımdır. İkinci bölüm Osmanlı’da şehir ve şehirleşmesi konusuna ayrılmıştır. Osmanlı’da şehir tanımı daha çok tarihçi bilim adamlarının bakış açısıyla verilmektedir. Ancak 600 yıllık uzun bir zaman diliminde hâkim olan imparatorluğun şehirleşme konusunda bütün yılları ve mekânları kapsayacak, süreklilik arz eden çalışmaların olmadığı görülmektedir. Bu durumdan hareketle, Osmanlı şehirleşmesi bu konuda çalışma yapan bilim adamlarına göre alınmaktadır. Üçüncü bölümde Osmanlı şehrinde mekânsal örgütlemeye önemli bir yeri olan vakıflara yer verilmektedir. Osmanlı şehri fonksiyonel alanları² dördüncü bölümün konusudur. Bu bölümde ikinci el tarihi kaynaklardan derleme yapılarak Osmanlı şehri arazi kullanım kalıbı ortaya konulmaktadır. Bu bölümde bazı yeni kavramlara yer verilmektedir. Örnek olarak şehre-küstü mahallesinin oluşumu Osmanlı alt kentleşmesi olarak değerlendirilmektedir. Yine, çarşı mahallesi, “Osmanlı Merkezi İş Sahası” (OMİS) olarak adlandırılmaktadır. Bu durum öznel olarak değerlendirilmekte ve bundan sonraki çalışmalar için tartışma konusu teşkil etmesi umulmaktadır. Makale sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır.

Şehir Kavramı Üzerine

Osmanlı şehrinde bahsetmeden önce “şehir” kavramından bahsetmek ihtiyacı

¹ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 72.

² Bu konuda başka bir çalışma Bayartan tarafından yapılmıştır. Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X-I*, İstanbul, 2008, s. 158-175.

vardır. Şehrin ne demek olduğunu hemen herkes bilir. Ancak şehrin tanımını yapmak o kadar da kolay değildir. Güçlükler, bir yandan şehirlerin şekil, boyut, görünüm ve fonksiyonları bakımından büyük farklılık göstermesinden, diğer yandan eskiden şehre özgü olan bazı özelliklerin kırsal alanlarda da yaygınlaşmasından kaynaklanmaktadır³. Her ülke veya toplum kendi şehir tanımını yapmışsa da dünya genelinde kabul görmüş bir şehir tanımı yoktur.

Şehirleri değişik şekillerde tanımlamak mümkündür. Tanımlama şehir-köy ayrımında kullanılan ölçütlere göre farklılaşmaktadır.

İdari açıdan şehir belirli idari sınırlar içinde özel idari yapıya sahip yerleşmelerdir. Yâ da siyasi iktidarın şehir olarak tanımladığı yerleşmelere şehir denir.

Nüfus miktarı şehir-köy ayrımında idari ölçütten sonra en çok kullanılan ölçüt durumundadır. Buna göre belirli bir nüfus miktarının üzerindeki yerleşmeler şehir olarak kabul edilmektedir. Kuşkusuz bu miktar zamana ve mekâna göre değişmektedir. Günümüzde Türkiye için nüfus miktarı değerleri 20-30 bin arasında değişmektedir.

Fonksiyonel (ekonomik) ölçüt, coğrafyada şehir-köy ayrımında kullanılan en isabetli ölçüt olarak ifade edilir. Bu ölçütte tarım dışı faaliyet esas alınır. Yani insanların araziye yönelmediği veya tarımdan boşanmış yerleşmelere şehir denir. İstihdam edilen nüfusun büyük bir kısmı tarım dışı faaliyetlerle geçiniyorsa o yerleşme şehir olarak kabul edilir. Bu konuda ön plana çıkan bir tanım Dickinson'a⁴ aittir: "Kırsallığın karşıtı olan şehir, toprakla ilişkisi olmayan ve birbiriyle yakından ilişkili faaliyetlerin sınırları belli bir alanda toplandığı yerleşmedir". Şehirler çok fonksiyonlu yerleşmelerdir. Sözlük manasına bakılırsa "şehir; nüfusunun çoğu ticaret, sanayi veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanıdır"⁵. Yerine getirilen işlevlerin çokluğu ve karmaşıklığı nedeniyle şehir, kırsal kesimden ayrılır⁶. Bu yönüyle bakıldığında "kent bir sosyal sistem olarak, bir işlevler bütünüdür"⁷. Kent, üretim araçlarının toplandığı yerleşme olarak da tanımlanır. Bu tanımdan hareketle, "şehir, mal ve hizmetlerin üretim, dağıtım ve tüketim sürecinde toplumun sürekli olarak değişen ihtiyaçlarını karşılamak için ortaya çıkan bir ekonomik mekanizmadır"⁸.

Sosyolojik ölçüt şehir-köy ayrımında kullanılan başka bir ölçüt olarak ifade edilmektedir. Sosyolojik kent tanımlarında hareket noktasını köy ve kent toplulukları arasındaki farklılıklar oluşturmaktadır. Daha doğrusu, sosyologlar, "kent denilen sosyal grubu köy topluluğunun karşıtı olarak görmüşler ve bu anlamda tanımlamışlardır"⁹. Marx ve Engels'e göre şehir, "nüfusun, üretim araçlarının, zevklerin, ihtiyaçların

³ Abdullah Uğur-Alpaslan Aliağaoğlu, *Şehir Coğrafyası*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2015, s. 1.

⁴ Robert E. Dickinson, *City and Region*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1964, s. 10.

⁵ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011, s. 2211.

⁶ Jean-Louis Hout-Jean-Paul Thalmann-Dominique Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 14.

⁷ Ruşen Keleş, *Kentbilim İlkeleri*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1976, s. 28.

⁸ Pınar Eraslan Yayınoğlu-A. Filiz SUSAR, *Kent, Görsel Kimlik ve İletişim*, Umuttepe Yayınları, İzmit, 2008, s. 9.

⁹ Hüseyin Bal, *Kent Sosyolojisi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999, s. 19.

toplandığı bir yer olmasına karşılık; köy bunun tam tersi olarak, yalnızlığı ve ayrılığı temsil eder”¹⁰. Büyük Alman sosyologu Toennies, insan topluluklarını iki gruba ayırarak incelemiştir. Bunlardan biri cemaatler, diğeri ise cemiyetlerdir. Cemaatler, ırk, etnik köken ve kültür bakımından farklılaşmamış bireylerden meydana gelmektedir. Bireyler arasında ilişkiler samimîdir. Oysa cemiyetlerde farklılaşma söz konusudur. Bireyler arası ilişkiler yüzeysel ve menfaatlerle ilişkilidir ve hür iradeye dayanmaktadır. Böylece şehirler cemiyet hayatının, köyler ise cemaat hayatının yaşandığı yerlerdir¹¹. Sosyolojik ölçüt Wirth’ün şehir tanımlamasına dayanır. Ona göre “şehir, nispî olarak geniş, yoğun ve sosyal olarak homojen olamayan bireylerin sürekli yerleşme yeridir”¹². “Şehir, yalnızca bir fiziki mekanizma ya da sonradan üretilmiş bir yapı değildir. Onu oluşturan insanların içinden geçtiği hayati süreci de kapsar; doğanın özellikle insan doğasının bir ürünüdür”¹³. Sosyolojik olarak şehri tanımlayan en güzel ifade 19. yüzyıl felsefecilerinden Thoreau’ya aittir. Yazara göre şehir “Milyonlarca insanın hep birlikte yalnız olduğu yerlerdir”¹⁴. Yani şehir, yabancıların tanınmadığı yerleşme veya yabancıların dünyasıdır.

Şehir coğrafyası şehrsel mekânla ilgilidir. Bu mekân fiziki bir çevre üzerine kuruludur; ancak insan faaliyetleri ile şekillenmekte buna bağlı olarak beşeri özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. “Şehir coğrafyası bir taraftan şehir sahaları dâhilinde mevcut karşılıklı münasebetleri konu edinmekte, diğeri taraftan şehir sahaları ile kırsal alanlar arasındaki iki taraflı hizmetleri araştırmaktadır”¹⁵. Başka bir anlatımla, şehir olarak tanımlanan mekânların coğrafyasını yapan şehir coğrafyasında şehirler farklı yaklaşımlarla ele alınır. Şehir coğrafyasında kullanılan yaklaşımlar iki bölümde ele almak mümkündür. Bunlar erken ve modern yaklaşımlardır. Erken yaklaşımlar, morfolojik yaklaşım, işlevsel yaklaşım, kuruluş-gelişim yaklaşımı ve kültürel genetik yaklaşımdır. Pozitivist, davranışsal, hümanistik ve yapısalcı yaklaşım modern yaklaşımlardır. Bu çalışmada Osmanlı şehri kültürel-genetik ve fonksiyonel yaklaşımlarla analiz edilmektedir.

Yerleşmeler üç farklı unsurun etkileşimi sonucu şekillenir. Bunlar; fiziki coğrafi özellikler, insan ve kültürdür. Şehirler insan faaliyetleriyle biçimlenmiş yapay mekânlardır. Bu yapay mekânlar sadece taş veya betondan ibaret değildir. “İçerisinde insanın faaliyet halinde olduğu bu mekânlar, insanın çevresini düzenleme faaliyetlerini

¹⁰ R. J. Holton, *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 34-35.

¹¹ Ayda Yörükân, *Şehir Sosyolojisinin ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 9.

¹² Luis Wirth, “Urbanism as a Way of Life”, *Cities and Society*, İçinde P. K. Hatt, A. J. Reiss Jr., The Free Press, Illinois, 1951, s. 40.

¹³ Robert E. Park-Ernest W. Burgess, *Şehir, Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*, Heretik, Ankara, 2015, s. 37.

¹⁴ aktaran Clive Ponting, *Dünyanın Yeşil Tarihi Çevre ve Uygarlıkların Çöküşü*, (çev. A. Başçı-Sander), Detay Basım Ltd., İstanbul, 2000, s. 275.

¹⁵ Süha Göney, *Şehir Coğrafyası I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 3.

yürütürken kendi kültürel kimliğinin cisimleştiği alanlardır¹⁶. Bu bağlamda, kültürel genetik akım, bir kültürel alan veya bölgenin elemanları olarak kavranabilen şehirlere yönelmektedir¹⁷. Kültür, şehirleri etkilemektedir. Bu etki şehirlerin düzeninde ve bütün özellikleri üzerinde görülmektedir. Şehirler farklı kültürel bölgelerde yer almakta, bu bölgenin insanları tarafından iskân edilmekte ve o kültürel bölgeye ait şehirselle özellikler kazanmaktadır. Özetle, bütün şehirler buldukları farklı bölgelerin kültürlerini ifade ederler¹⁸. Bu bağlamda İslâm şehirden bahsedilebileceği gibi, onun bir parçası olan ve Türk kültürünün de dâhil olduğu Osmanlı şehirden de söz etmek mümkündür.

Kuşkusuz Osmanlı şehri ekonomik, dini, yönetim ve kültürel merkez olmasına bağlı olarak, şehirselle işlevler çeşitlenmekte; işlevler arası ilişkiler ağı şehrin içeriğini dolayısıyla biçimini belirlemektedir¹⁹. Bu durumdan hareketle, şehirlerin benzer yüzeylerden oluşmuş olduğu söylenemez. Şehirler çok fonksiyonlu, merkezi yerleşmelerdir. Bu açıdan bakılınca akla fonksiyonel yaklaşım gelir. Fonksiyon iş, işlev, görev anlamına gelmektedir. Şehir coğrafyasında fonksiyon kavramı “Bir şehir yerleşmesinin ortaya çıkışını, gelişimini ve büyümesini mümkün kılan faaliyetler”²⁰ olarak tanımlanmaktadır. Yine kavram bir yandan mekâna ihtiyaç duyan genel ve özel hizmetleri, ya da etkinlik ve yararlanmaları, bir yandan da şehrin yakın ve uzak çevresiyle olan bağlantılarını²¹ ifade etmektedir. Fonksiyonel yaklaşım, şehir içi arazi kullanım kalıpları ve bu kalıpların nedenlerini ortaya koyduğu gibi, şehirle çevresi arasındaki ilişkiyi de anlamaya çalışmaktadır.

Osmanlı şehri kültürel genetik akım yönüyle ele alındığında bir sentez karakteri taşıdığı ortaya çıkar. Osmanlının farklı mekânlarda bulunması veya coğrafik olarak yayılması onu farklı kültürlerle etkileşim içine sokmuştur. Türk insanı farklı kültürlerle karşılaştığında bunlardan bazı şeyleri kendi kültür değerleri arasına katmış, ancak kendi kültürel özelliklerini ön plana alarak bir özümleme gerçekleştirmiştir. Bunun en dikkatte değer özelliklerini ise şehirlerde görmek mümkündür²².

“Nitekim 14. yüzyıl başlarında Bizans ve Anadolu Selçukluları arasındaki sınır bölgesinden ortaya çıkıp, iki yüzyıl içinde Avrupa ve Arap topraklarına yapılan fetihlerle dünya imparatorluğuna dönüşen Osmanlı [Devleti'nin] kent kültürü, birbirinden çok farklı, etnik, dini, ekonomik ve politik yapılar üzerinde gelişmişti. Ne var ki bu

¹⁶ Mehmet Karagöz, “Osmanlıda Şehir ve Şehirli, Mekân-İnsan Beşeri Münasebetler”, *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 104.

¹⁷ Bedriye Tolun-Denker, *Şehir İçeri Arazisi Kullanılışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1976, s. 6.

¹⁸ Lutz Holzner-Edwin J. Dommissie-Jerry E. Mueller, “Toward a Theory of Cultural-Genetic City Classification”, *Annals of the Association of American Geographers*, vol. LVII, No. 2, 1967, s. 367-381.

¹⁹ Zekiye Yenen, “Osmanlı Dönemi Türk Kentinde Planlama Kültürü”, *III. Eyüpsultan Sempozyumu*, İstanbul, 1999, s. 439

²⁰ Jacqueline Beaujeu Garnier-Georges Chabut, *Urban Geography*, John Wiley & Sons Inc, New York, 1967, s. 106.

²¹ Bedriye Tolun-Denker, *a.g.e.*, s. 23.

²² Mustafa Cezar, “Türkler ve Şehirleri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler I*, İstanbul, 1996, s. 272.

Osmanlıların kendilerine özgü bir kentsel düzen oluşturmadıkları anlamına gelmiyor”²³.

Osmanlı Devleti öncelikle, Anadolu Selçuklularının şehir mirası üzerinde gelişmiştir²⁴. Benzer bir açıklama Akdağ tarafından da yapılmaktadır. 1300-1453 arasında geçen zaman dilimi Selçuklu ve Osmanlı arasında bir geçiş dönemidir. Değişimin hâkim olduğu bu dönemde, kurumlar tam oturmamış bir durumda değildi. “İstanbul’un fethinden sonraki ilk elli yılda Türk şehir toplulukları belli kurallara dayanan uzun ömürlü biçimlerini yeniden kazanmışlardı”²⁵. Böylece ilk dönemde Selçuklu kültürü hâkimken, son dönemde Osmanlı kültürünün şehirlere biçim verdiği anlaşılmaktadır. Ergenç’e göre²⁶, “Anadolu’da, Balkanlar’da ya da Osmanlı’nın egemen olduğu diğer Ortadoğu bölgesinde, Kuzey Afrika’da birbirlerinden çok farklı mekânlarda farklı farklı şehirler vardır ama bu şehirlerin ortak özellikleri vardır. ...Hepsinin planında hâkim öğeleri, egemen öğeleri görmek mümkündür. O yüzden biz Osmanlı dönemi için bir şehir tipolojisini, Osmanlı şehri diye niteleyebileceğimiz bir şehir tipolojisinde bulabiliriz”.

Osmanlı’da Şehir ve Şehirleşme

XIII. yüzyıl sonlarında konargöçer bir Türkmen boyundan tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, erken dönemlerden itibaren şehre ve şehirleşmeye önem verdiler. Osmanlı’da şehir tanımı farklı özellikler sergiler.

Nüfus ölçütü tek başına Osmanlı şehrini tanımlayamaz. Belli bir nüfustan fazla kişinin yaşadığı yere şehir denmesi, bu dönemdeki Osmanlı şehirleri için her zaman geçerli olmayan bir ölçüt olarak kalmaktadır. Zira kimi durumlarda nüfus bakımından küçük bir yerleşim biriminin çeşitli nedenlerle şehrsel özellikler taşıdığı ve şehir olarak kabul edilebileceği görülür. XVI. yüzyıl sonunda Silifke’nin çizdiği tablo buna iyi bir örnektir. Vergi ödeyen nüfusu 100 kişinin altında olmasına rağmen iki kalesinin yanında, çeşitli vakıf dükkânlarının bulunduğu ve İçel Sancakbeyi’nin ikamet ettiği Silifke tam bir şehir kompozisyonu çizmektedir²⁷. Bu nedenle, sadece nüfusa odaklanmak yerine, incelenecek olan yerleşim biriminin ekonomisi, idari işlevleri gibi özelliklerine de bakılmalıdır.

Osmanlı dönemindeki yerleşme isimlerinin son ekine bakarak da şehiri tanımlamak zordur. Baykara²⁸ bu durumu şu şekilde açıklıyor; Caca-oğlu Nureddin’in 1272 tarihli vakfiyesinde Arapça “karye” diye nitelendirilen yerleşmelerden, “şehir” son ekli yer isimleri alanlar bir hayli çoktur. Günümüzde dahi bazı Türk köylerinin veya hiç olmazsa “şehir” olmadığı kesinlikle bilinen bazı iskân yerlerinin adında dahi “şehir” son eki

²³ Sevilay Kaygalak, “Osmanlı’da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek”, *Mülkiye Dergisi*, c. XXIX, S. 246, Ankara, 2005, s. 24.

²⁴ Tuncer Baykara, “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?”, *Osmanlı*, c. V, Ankara, 1999, s. 528.

²⁵ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, YKY, İstanbul, 2010, s. 394.

²⁶ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehir Tipolojisi ve Vakıflar”, *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2013, s. 183.

²⁷ Suraiya Faroqi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (çev. N. Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 12.

²⁸ Tuncer Baykara, “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?”, *Osmanlı*, c. V, Ankara, 1999, s. 530.

vardır (Kula-Uşak yolundaki Yenişehir köyü gibi). Herhalde Osman Gazi'nin kurduğu ve adına "şehir" dediği yerleşme de, araştırmacılar tarafından doğrudan şehir itibar edilmemiş olsa gerekir. Ancak Osman Gazi'nin kurduğu şehrin temel özelliğini unutmamak gerekiyor. Burası Osman Gazi'nin idare ettiği sahanın merkezi, bir nevi paytahtıdır. "Şehir" in temel özelliklerinden birisinin "idare merkezi" olduğunu hatırlatmakta yarar vardır.

Nefs eki de bütünüyle şehri tanımlayamaz. Söz konusu yönetim birimlerinin merkezi anlamındaki nefis²⁹ kelimesi de tam bir ayırım ifade etmez. Bazen yirmi otuz hanelik köyler de "nefis" adı altında kaydedilir. Bu bakımdan bir şehrin tanımlanmasında başta nüfus olmak üzere idari fonksiyon ve ekonomik özellikleri gibi ölçütler göz önüne alınır. Bu durumda en az 400 vergi nüfusu bulunan, idari yönden sancak merkezi ise sancak beyine, kaza merkezi statüsünde ise kadı ve subaşı ile ticaret ve sanat ehline sahip yerler şehir sayılabilir³⁰.

Osmanlı'da bir yerleşmenin şehir olarak tanımlanmasında kesin bir ölçüt olmadığı söylene de Osmanlı şehri daha çok fonksiyonel ölçüt dikkate alınarak tanımlandığı görülmektedir. Şehirler tarımsal faaliyetlerden çok, tarım dışı faaliyetleri, yani idari ve ticari özellikleri ile ön plana çıkan yerleşmelerdir. Bu bağlamda Osmanlı şehri, "Osmanlı idari taksimatında, kadının ve subaşının idaresinde ticaret ve sanayi ehlinin bulunduğu idari birliklerdir. Ahmet Mithat'a göre şehir, insanın yaşaması için her şeyi cami yerleşmelerdir"³¹. Bu tanım bir bakıma, "kendini şehirde hissediyorsan o yerleşme şehirdir" ifadesinin anlattıklarına benzemektedir. Baykara³² şehri, "sakinlerinin sınırları içinde gıda maddesi üretmediği bir iskân yeri" olarak tanımlar. Faroqî'ye göre³³, bir yerleşmenin şehir olarak kabul edilebilmesi için bazı idari işlevler yanında, pazar kurulduğuna dair vergilerin olması gerekmektedir. Çarşıya ait belgeler nüfusun önemli bir kısmının geçiminin önemli bir bölümünü tarım-dışı faaliyetlerle kazandığını göstermelidir. Şahin³⁴ şu şekilde aktarma yapmaktadır; Osmanlı belgelerinin dilinde şehir "cuma kılınur ve pazar durur yer" şeklinde tanımlanır³⁵. Cezar³⁶ bu tanıma başvurarak bir yerleşmenin şehir sayılmasında çarşının var olması gerektiğinden

²⁹ Nefis, kelime manası olarak şehir merkezi ve kasaba gibi isimlerle açıklanmış olup, Osmanlı sisteminde kadı ve mülki, askeri idarecilerin bulunduğu Osmanlı şehri manasında kullanılmıştır Vedat Turğut, *Bilecik Bölgesi Örneğinde 16. Yüzyılda Vakıflar ve Şehirleşme*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.

³⁰ İlhan Şahin, "Osmanlılarda Şehir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXVIII, Ankara, 2010, s. 246.

³¹ Mehmet Karagöz, *a.g.m.*, s. 105.

³² Tuncer Baykara, "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?", s. 528.

³³ Suraiya Faroqî, *a.g.e.*, s. 12.

³⁴ İlhan Şahin, *a.g.m.*, s. 246.

³⁵ Yağcı ve Genç, Prof. Dr. Şenol Çelik'ten aktardıklarına göre, bazen Bazar ve Cuma kılınan camisi olmasına rağmen bazı yerler şehir olarak tanımlanmamaktadır. Esas ölçüt miri arazi rejiminin uygulanması, halkın raiyyet kabul edilip edilmemesidir. Zira şehirde raiyyet vergisi alınmamaktadır. Zübeyde Güneş Yağcı-Serdar Genç, *H. 1256/M. 1840-41 Tarihli Balıkesir Nüfus Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Balıkesir, 2013, s. 16.

³⁶ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmaret Sistemleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 20-38.

bahsederse de bu tarifin de yeterli olmadığını ifade edenler vardır.

Şehir sakinleri daha çok tarım dışı vergiler ödemektedirler. Bu durum şehrin fonksiyonel veya ekonomik ölçütle tarif edilmesi gerektiğini gösterir. Osmanlı'da kanunnamelerde reaya-şehirli ayrımını gösteren ifadeler vardır. Şehirli çift vergisi ödemez, fakat şehir sınırında çift statüsünde toprağa tasarruf ediyorlarsa "itibar arzadır" ilkesi gereğince çift resmi öderler. Yerini yurdunu terk edip bir müddet şehirde kalanın şehirli kısmına katıldığı da kanunnamelerde yer alan hususlardandır³⁷. Yani "resm-i çift" vergisi veya "çift resmi" vergisi Osmanlı'da reyadan alınan bir vergi olmasına karşın şehrin sınırlarında yaşayan toprak sahiplerinden de alındığı için şehrin sınırlarını çizmiştir bu da Osmanlı şehri kavramını açıklarken yararlanılması ve/veya dikkate alınması gereken bir husustur.

Osmanlı şehri nüfus miktarı bakımından farklı büyüklükte olmuştur. Balkan şehirleri genellikle kendilerine yeterli fakat nüfus bakımından küçüktürler. Onlar yaklaşık 10000 civarında nüfusa sahiptirler. Buna karşılık yoğun bir dağılım gösterirler. Oysa Anadolu şehirleri, özellikle orta ve doğuda nispi olarak daha büyüktürler (yaklaşık 10000-30000 arasında). Buna karşılık şehirler birbirinden uzak dolayısıyla seyrekler³⁸. Nüfus miktarı yerleşme sistemi içinde hiyerarşik olarak ele alındığında, İstanbul'un en önemli şehir olduğu görülür. Şehrin nüfusu 1500'lerde 400000 iken, bu değer 1570'de 700000'e yükselmiştir. İkinci kademe merkez konumundaki eyalet merkezlerinin 50000, üçüncü kademe merkez olan sancak merkezlerinin 10000 ve daha az nüfuslu olduğu görülmektedir. Bunun altında nüfusu 3000-4000 arasında değişen çok sayıda pazar yerleşmesi vardır³⁹.

Şehirleşme şehrsel nüfusun büyüme sürecini ifade etmektedir. Şehirleşmenin; Şehirlerde yaşayan nüfusun artışı ile bir ülke veya coğrafi alanda yaşayan şehirli nüfusun toplam nüfus içindeki payının artışı olmak üzere iki boyutu vardır⁴⁰. Osmanlı şehirleşmesi farklı özelliklere sahiptir. Kuruluş döneminde bile Osmanlı hâkimiyetinde 59 şehir, 100 kalenin bulunduğu ifade edilmektedir⁴¹.

Osmanlı'da XVI. yüzyılda şehirleşme hareketi hız kazanmıştır. Faroqi 1520-1580 yılları arasında Anadolu'da şehirleşmeyi ele almıştır. Yazara göre, 1530'da 3000'nin üzerinde vergi mükellefi bulunan şehir sayısı iki iken (Bursa ve Ankara), yüzyılın sonlarına doğru bu sayı 8'e yükselmiştir. Orta büyüklükteki (1000-2999 vergi mükellefi) şehirlerin sayısı 20'den 60'a yükselmiştir. Yüzyılın başında köy konumunda olan çok sayıda yerleşme 400 mükellefin üstüne çıkararak şehir yerleşmesi konumuna yükselmiştir⁴². Bu dönemde meydana gelen şehirleşme hızının en önemli nedeni doğal

³⁷ Mehmet Öz, "Reâyâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIV, Ankara, 2007, s. 490.

³⁸ Gönül, Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", *VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül)*, TTK, Ankara, 1973, s. 773-779.

³⁹ İlhan, Tekeli, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 228.

⁴⁰ Abdullah Uğur-Alpaslan Aliağaoğlu, *a.g.e.*, s. 71.

⁴¹ Mustafa Demir, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Yerleşme Yapısı ve Şehirleşme", *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 101.

⁴² Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 16.

nüfus artışı olmuştur⁴³.

Cerasi'ye göre⁴⁴, 1530-1580 yılları arasında bütün imparatorluk halkının nüfusu iki katına çıkmıştır. 11 milyon nüfusun 700 bini şehirlerde yaşıyordu. [Bu duruma göre, şehirleşme oranı %6,3 kadardı. Aynı dönemde İngiltere, Almanya ve Fransa'da şehirleşme oranının %2 olması Osmanlıda şehirleşme oranının yüksek olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ancak şehrsel nüfusta bir toplanma olduğu görülmektedir. Çünkü şehrsel nüfusun % 71,4 kadarı İstanbul'da yaşıyordu. Böyle bir toplanma akla bugün daha çok gelişmekte olan ülkelerdeki şehirleşmenin en önemli özelliği olan "hâkim şehir" kavramını getirmektedir]⁴⁵. Avrupa'da İstanbul'dan sonra en büyük şehir Napoli olmuştur. Bursa ve Edirne'nin nüfusları sırasıyla 60 bin ve 30 bin idi. İzmir ve Selanik 18. Yüzyılda büyük merkezler haline geldi. İmparatorluğun güneyinde Arap bölgesinde Halep gibi (40 bin) başka büyük şehirler vardı. Anadolu-Balkan bölgesindeki şehirlerin büyük bir bölümü, XVIII. Yüzyılın ortalarına kadar küçük kaldılar. Balkanlardaki şehirlerin yarısının nüfusu 20 binden azdı. 33 merkez, 8-10 bin arasında nüfusa sahipti⁴⁶.

XVII. yüzyıl başında Anadolu'da yaşanan Celali isyanları kırdan kaçışa neden olarak şehirleşmeyi olumlu yönde etkiledi. Sonraki yıllarda, iltizam sisteminin kırsal kesim halkından alınan vergileri artırması, şehirleşmeyi teşvik eden başka neden olmuştur.

Osmanlı Şehri ve Vakıf İlişkisi

Toplumlar tarihi süreç içinde sosyal yardım, dayanışma ve güvenlik ihtiyaçlarını farklı kurumlar vasıtasıyla karşılamışlardır. Osmanlı devleti kamu hizmetlerinin sunumu konusunda sınırlı hizmet anlayışına sahipti. Bu duruma bağlı olarak, modern devlet anlayışında devletin görevleri arasında yer alan bireylerin zorunlu ihtiyaçlarının karşılanması görevi, İslami ilkeler doğrultusunda vakıflar tarafından yerine getiriliyordu. "Vakıflar yardımlaşma esasına dayalı olarak toplumun dini, sosyal ve hukuki yapılarına göre oluşturulmuş sosyal kurumlardır"⁴⁷. Bütün vakıf tanımlarında ortak nokta, bir malın sürekli olarak kamu hizmetine ayrılmasıdır. Başka bir şekilde tanımlanırsa, vakıf, "Türk-İslam kültür sistemi unsurlarından biri bu topluma mensup bir kişiyi harekete geçirecek onun şahsi mallarından bir kısmını kamu hizmeti görececek kuruluşlara dönüştürme eylemidir"⁴⁸.

Geçmiş İslamiyet'in ilk yıllarına kadar uzanan vakıflar çok işlevli kurumlardır. Osmanlı Devleti'nde vakıflar, çeşitli hizmetleri yerine getirmektedirler. Bunları; dini, eğitim, sağlık, şehircilik, bayındırlık ve askeri hizmetler şeklinde sıralamak mümkündür.

⁴³ Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı (1300-1900)", *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 540.

⁴⁴ M. Maurice Cerasi, *Osmanlı Kenti*, (çev. A. Ataov), YKY, İstanbul, 2001, s. 53.

⁴⁵ Bu ifade yazarlara aittir.

⁴⁶ M. Maurice Cerasi, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁷ Hayriye Işık, "Bir Kamu Hizmeti Birimi Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü", *Akademik Bakış*, S. 16, İstanbul, 2009, s. 1.

⁴⁸ aktaran Adnan Ertem, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S. 36, Ankara, 2011, s. 26.

Bunlardan şehircilik ve bayındırlık işlevleri, küçük ve büyük ölçekte mekân örgütlenmesine neden olurlardı. Başka anlatımla şehir merkezinin fiziki yapısı, şehirlerarasındaki ulaşım bu tür hizmetlerin varlığı ile ortaya çıkardı. Şehirler vakıf eserler etrafında geliyordu. Şehrin sosyal merkezi olan vakıf kurumu, bünyesinde cami, medrese, mektep, kütüphane, hamam, türbe, çeşme, han, imaret ve hastane yerleri ihtiva ederdi. Bu kuruma bağlı hizmetler imaret sitesi veya külliye şeklinde mekânda yer alırdı. İmarat siteleri yeni oluşturulacak semtlerin çekirdeği olur veya yeni kurulacak şehirlerin gelişimine katkı sağlardı⁴⁹.

Vakıfların küçük yerleşim yerlerinin şehre dönüşmesinde önemli rol oynamasıyla ilgili bir örnek ise Muşkara adıyla bilinen köyün XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Nevşehir'e dönüşümü sürecinde görülür. Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın doğduğu köy olan, Ürgüp kazasının Uçhisar nahiyesine bağlı Muşkara 1584'te 900 kişi civarında bir nüfusa sahip bir yerleşmeydi. İbrahim Paşa, sadrazam olduktan (1718) sonra önce buraya tesis yaptırdı. Bunlar, cami, medrese, çeşme, mektep, imaret, kütüphane, han, hamam, dükkân gibi tesislerdi ve Muşkara köyü bu tesislere vakfedildi. Köyün ahali avarız vergisinden muaf tutuldu; hatta bu muafiyet, köyün bir kasaba haline gelmesini sağlamak için etraftan buraya getirilip yerleştirilen göçebe gruplara da uygulandı. Böylece Muşkara köyü "yeni kurulan şehir" anlamında Nevşehir adıyla anılmaya başlandı⁵⁰.

Osmanlı'da vakıflar⁵¹, şehre ve şehirliye hizmetler veriyor. Fakat bu hizmetlerin yapılabilmesi için gerekli maddi gelirin kaynağı şöyle sağlanıyor: Her şehrin kapladığı yüzölçümünün %15'i kadar bir alanı, şehrin merkezini oluşturuyor. Bu merkez oluştuğunda, ticari hayatın burada ürettiği artı-değer oluşuyor. Fakat bu artı-değer şehir var olduğu için oluşuyor. Dolayısıyla bu artı-değerin şahıslara değil, şehirlere dönmesi için vakıflara mal ediliyor. Şehir merkezindeki yapıların hepsi vakıfların oluyor. O zaman burada teşekkül eden ve vakıfların elinde toplanan artı-değer vakıflar tarafından şehirliye hizmet, sosyal donanım ve altyapı olarak geri dönüyor⁵². Osmanlı şehirlerinin alt yapı finansmanının temin edilmesinde, kuruluşunda, imarında, iskânında ve gelişmesinde vakıfların önemli rol oynadığı açıktır⁵³. Osmanlı şehrinde yönetenlerin aldıkları başka bir karar ise: "Ticaret sadece şehir merkezi ve mahalle merkezlerinde yapılır. Onun dışında, gene mahalle merkezlerindeki dükkânların da sahipleri vakıflardır; herhangi bir şahsa ait değildir.

Osmanlı Şehri Fonksiyonel Alanları

Selçuklu şehri ovalarda kurulmuş olmasına karşın, Osmanlı şehri gerek dağılım gerekse mimarî açıdan dağlık bölgeden ovaya geçişten fevkalâde biçimde yararlanmış bir dağ eşiği şehridir⁵⁴.

⁴⁹ Zekiye Yenen, *a.g.m.*, s. 439-442.

⁵⁰ İlhan Şahin, *a.g.m.*, s. 446.

⁵¹ Osmanlı şehri vakıf ilişkisi için ayrıca bakınız Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", s. 158-175.

⁵² Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", Osmanlı, c. V, Ankara, 1999, s. 516.

⁵³ İlhan Şahin, *a.g.m.*, s. 447.

⁵⁴ M. Maurice Cerasi, *a.g.e.*, s. 81.

Bursa, Amasya ve İzmir örneğinde bu sit alanı özelliği görülmektedir⁵⁵. Böylelikle iki farklı coğrafi birime, ova ve dağlara, yakın yerde bulunuyordu. Şüphesiz bu coğrafi özellik, Türk-Osmanlı şehirlerinin her şeyden önce görünüm ve fonksiyon itibarıyla Türk-Osmanlı şehirlerine, kurulduğu yeri çevreleyen ovalar ile dağların ihtiva ettikleri çeşitli tabii kaynakların yarattığı imkânları kolaylıkla kullanma üstünlüğünü sağlıyordu. Bu coğrafi özellikleriyle çevrede mevcut imkânlardan Türk-Osmanlı şehirleri mükemmel bir şekilde yararlanmışlardır. Dağın zengin su kaynakları şehirlerde çok iyi kullanılmış, epey uzak mesafelerden taşınan sularla, şehirlerin çevresindeki bağlar ve bahçelerde sulama yoluyla çok çeşitli ürünler yetiştirilmiştir. Su kültürü Türk-Osmanlı şehirlerinde önemli bir paydaş konumundaydı⁵⁶.

Osmanlı şehirleri ekonomik açıdan değerlendirilirse genel olarak sanayi öncesi toplumların özelliklerine sahip oldukları görülür. Şehirlerin milletlerarası, bölgelerarası, bölge içi ticaret, şehirlerarası ekonomik faaliyetler ve hayvancılık gibi alanlarda önemli işlevler üstlendikleri görülmektedir. Bu duruma bağlı olarak her bir şehirde farklı ekonomik faaliyetler ön plana çıkmaktadır. Örnek olarak 16. yüzyıl boyunca Ankara sanayi kenti iken, Antep ve Manisa ticaret kentidir. Trabzon'da yüzyılın ilk yarısında ticaret, ikinci yarısının sonunda sanayi önem kazanırken, Kayseri'de yüzyılın ilk yarısında tarım ve hayvancılık, ikinci yarısının sonlarında ticari faaliyetlerin ön plana çıktığı görülmektedir⁵⁷.

Osmanlı şehirleri Roma şehirlerinde olduğu gibi askeri kışla veya garnizon şehirleri değildir. Askeri hizmetler şehir çeperinde veya yüksek bir alanda yerine getirilirdi. Fakat zamanla Osmanlı Devleti'nde "yeniçeri şehirleri" meydana gelmiştir. İnalıcık ve Arı⁵⁸ bu durumu şu şekilde açıklamıştır; Bağdat'ta, Budin'de, Şam'da şehri koruyan 500 Yeniçeri vardı. Daha sonraları, XVII. asırdan itibaren bu Yeniçeriler şehrin tüm idaresini ele aldılar. Cezayir'de, Tunus'ta ve Bosna'da da böyle olmuştur. Bunların başbuğuna "Dayı" adı verilirdi. Buralar bir yeniçeri şehri haline gelmişlerdir. XVIII. asırda Bosna'ya gelen bir Fransız, "bunlar kendi kendilerini idare eden bir cumhuriyet" ifadesini kullanmaktadır. Devletin tayin ettiği vali bile onların rızası olmadan gelip göreve başlayamazdı. Belgrat da zamanla aynı duruma düştü.

Osmanlı şehri artı ürünün denetlendiği yerdir. Anadolu'nun önemli kervan yolları üzerindeki konumu, Osmanlı şehrine farklı bir nitelik katmıştır. "Kervan bir taşıma örgütlemesinden çok bir ticari örgütlenme [biçimidir]. İki nokta arasında sabit bir mal yüküyle yolculuk yapmaz. Her geçtiği yerde alışveriş yaparak mal bileşimini sürekli değiştirir. Kervan ticaretinin bu örgütlenme biçimi kervan yolu üzerindeki şehirlerin

⁵⁵ Türkan Kejanlı, "Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale ve Merkez-Çarşı Gelişimi", *e-Journal of New World Sciences Academy*, vol. V, Num. 3, 2011, p. 295.

⁵⁶ Süha Göney, "Türk-Osmanlı Şehirlerinin Batıyı Etkileyen Bazı Özellikleri", *Sosyoloji Dergisi*, c. III, S. 22, İstanbul, 2011, s. 283.

⁵⁷ Emine Özünlü Erdoğan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c. XVIII, No. 1, Kastamonu, 2010, s. 259-262.

⁵⁸ Halil İnalıcık-Bülent Arı, "Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalıcık'ın Çalışmaları", *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. III, S. 6, İstanbul, 2005, s. 35.

coğrafi ihtisaslaşmasını gerekli [kılar]”⁵⁹. Bu özellik Tokat’ta bakırcılık, Ankara’da sof üretimi, Bursa, Balıkesir, Bilecik, Amasya ve Diyarbakır’da ise ipek üretiminde uzmanlaşma şeklinde ortaya çıkmıştır.

Osmanlı şehri farklı fonksiyonel alanlara sahiptir. Osmanlı şehrinin en tipik özelliği şehrsel mekânın iki ana parçaya bölünmüş olmasıdır. Merkezde ekonomik, dini, kültürel çeşitli faaliyetler yapılmaktadır. İkinci alan konutlardan oluşmaktadır. Bu mekânsal yapının bu şekilde ortaya çıkışı iki farklı yol sisteminden kaynaklanmaktadır. Merkezde geniş ve iyi örgütlenmiş yollar varken, konut alanlarında dar ve çıkmaz sokaklar çoktur⁶⁰.

Osmanlı şehri yönetim fonksiyon alanına sahip değildir. Yönetim fonksiyonu arazi kullanışı olarak ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Genelleme İstanbul hariç tüm şehirler için yapılabilir. Günümüzden farklı bir yönetim anlayışına sahip olan Osmanlı’da konut ve iş yeri ayrımı mevcut olduğu halde, yönetim fonksiyonunun şehrsel arazi kullanışı olarak ortaya çıkışı yenidir. İstanbul’da Bab-ı Meşihat (Müftülük) ve Ağakapısı (Genel Kurmay Başkanlığı) hariç yöneticilerin konutlarından ayrı işyerleri yoktur⁶¹. Dolayısıyla şehir merkezinde yönetim işlevleri arazi kullanışı olarak yer almamaktadır. Şehir yöneticisi olan kadı çok çeşitli görevlerle sorumludur. Bu yüzden kadının evi, mahkeme, belediye ve hükümet konağı gibi görevler üstlenmiştir. “XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan devlet yönetiminin değişim süreci içinde kentlerde ‘yönetici merkez’ olgusu ortaya çıkmıştır”⁶².

Şehirlerde ticaret bölümleri, konut bölümlerinden genellikle ayrıdır. “Orta Çağ ya da erken modern dönem kentlerinde dükkânlar, işlikler ve yaşam alanları tek bir yapının farklı kısımlarını oluştururken, Osmanlı kentlerinde iş ve ticaret merkezi hanlarda kalan sınırlı sayıda kısa süreli konuk dışında, geceleri boşalırdı”⁶³. Başka bir anlatımla burada çarşı selâmlık, ikamete ayrılmış mahalleler ise haremlik olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁴. Bu duruma bakarak, Osmanlı şehrinin kendine özgü “Merkezi İş Alanına” sahip olduğu söylenebilir. Ancak bu alan ekonomik nedenler dolayısıyla ortaya çıkmış değil, İslam’ın mekân düzenlemesine özel çözüm getiren cinsiyet ayrımı veya gizlilik ilkesi ve yukarıda ifade edildiği gibi ulaşım örgütlemesi ile ilgilidir.

Çarşı veya “Osmanlı Merkezi İş Sahası” (OMİS) şehrin kalbi durumundadır. Bu alan gelişigüzel yer seçmiş değildir. Çarşı konumunun belirlenmesinde kale veya şehir

⁵⁹ İlhan, Tekeli, *a.g.e.*, s. 229.

⁶⁰ Fatma Acun, “A Portrait of The Ottomen Cities”, *Muslim World*, c. XCII, S. ¾, 2002, s. 266.

⁶¹ İlhan Tekeli, *Türkiye’de Kentleşme Yazıları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982, s. 19-20.

⁶² Sevgi Aktüre, “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c. I, S. 1, Ankara, 1978, s. 83.

⁶³ Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, içinde H. İnalçık, D. Quataert, c. II, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 703.

⁶⁴ Işık Tamdoğan-Ebel, “Hanlar ya da Osmanlı Kentinde Yabancı”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, (Der. F. Georgeon-P. Dumont), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 398.

surları, önemli yollar ve önemli kültürel alanlara yakınlık belirleyici rol oynamıştır⁶⁵ (Şekil 1). Cami, bedesten ve imaret klasik dönem Osmanlı şehir plânına hâkim unsurlardır. Bütünüyle şehrsel alanın %15-20'sini oluşturan bu alan ekonomik faaliyetlerin en büyük bölümü, yani sanayi ve ticari faaliyetin yapıldığı yerdir⁶⁶. Şehre yönelen yollar bu alanda sonuçlanır ve aralarında düzenli bir bağlantı vardır. Bu odak noktaları arasındaki yerler, ekonomik etkinliklere sahne olan çarşı ve pazar yerleri ile doldurulmuştur. Şehrin asıl merkezini bedesten oluşturmaktadır. Etrafında ise hanlar bulunmaktadır. Hanlar sadece geceleme ihtiyacını karşılayan yerler değil, aynı zamanda ticarî işlevi de olan yapılardır. Çoğunlukla şehrin büyük cami ya da camilerinden bazısı da merkezde yer almıştır. Bu merkezden diğer odak noktalarına doğru bir yayılma göze çarpar. Yayılmanın eksenini de bedestenden başlayan ve “uzun çarşı” denilen geniş cadde oluşturur. Uzun çarşı şehirde üretilen her türlü mal ve hizmet erbabının bulunduğu kesimdir. Uzun çarşıya açılan sokaklarda her biri ayrı iş kolunda hizmet sunan esnaf örgütleri yer alır. Esnaf çarşılarının şehir plânındaki yerini camiye göre değil, bedestene göre açıklamak ihtiyacı vardır⁶⁷. Türk vasfının özelliğini ortaya koyan en tipik yapı olan bedesten⁶⁸, 16. yüzyılda, kalenin dışında, Taht el kale denilen alanda, yerleşik ticaretin gelişmesiyle ortaya çıktı ve şehir yeni bir merkez kazanmış oldu⁶⁹. Yerleşmelerdeki bedestenlerin sayısı farklılık gösterir. Şehirlerde birer tane olan bedestenler büyük şehirlerde iki tane, İstanbul’da ise istisnai olarak üç tane yapılmıştır⁷⁰. Bu yapı büyük tüccarların bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların alınıp satıldığı kapalı pazar yeridir. Bedestenin olmadığı şehirlerde aynı işlevi hanlar yapardı. Bedesten en yakın dükkânlar değerli eşya satanlar ve para değiş tokuşu yapanlardı. Diğer ticaret alanları önem sırasına göre bedestene yakın olurlardı⁷¹. “Şehirlerin önemli yapılarından biri de imarethanelerdir. Yoksullara, medrese öğrencilerine, tekkelerde kalanlara, yolculara yemek dağıtmak üzere kurulmuş aş evleri olan imarethaneler, kamu hizmeti gören bir hayır kurumudur”⁷².

⁶⁵ Sait Şahinalp-Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçerisi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Milli Folklor*, S. 93, 2012, s. 155.

⁶⁶ Turgut Cansever, “Osmanlı şehri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler1*, İlke Yayınları, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 385. Bu merkezde yer alan yapıların vakıflara ait olması nedeniyle bu yapılar dolayısıyla arazi değer artışlarının yansımaları şeklinde yüksek gelirler de Osmanlı şehrinde, şehirlerin sosyal tesislerinin, alt yapılarının geliştirilmesine ayrılarak tekrar topluma kazandırılmaktaydı.

⁶⁷ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler1*, İlke Yayınları, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 411.

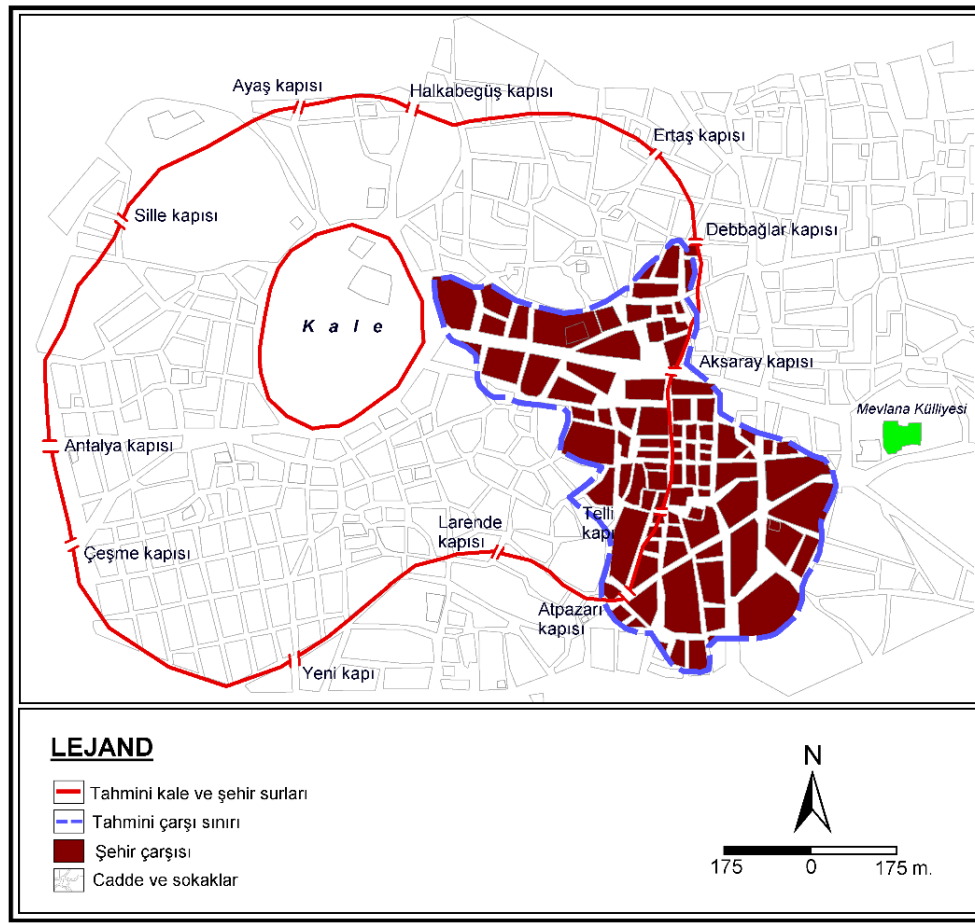
⁶⁸ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁹ İlhan, Tekeli, *a.g.e.*, s. 230.

⁷⁰ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 211-217.

⁷¹ Fatma Acun, *a.g.m.*, s. 267.

⁷² Üstün Alsaç, *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 21.

Şekil 1: Konya şehrinde kale, sur ve çarşı ilişkisi ⁷³

Şehir merkezinde bulunan diğer bir unsur ise sağlık, eğitim, kültürel hizmetleri sunan külliyelerdir. Şehrin büyük camisi de külliye ile bağlantılıdır⁷⁴.

Osmanlı şehrinin fiziki yapısının ikinci kısmını mahalleler meydana getirir. Mahalle, şehirde birinci kısım olarak kabul edilen çarşı mahallesinin dışındaki yerleşme yeridir⁷⁵. Başka bir ifadeyle mahalle, şehirlerin en küçük yapı taşları olan konut, sokak sistemi ve çeşitli faaliyetlerin gerçekleştiği yerleri içeren idari bütündür⁷⁶. Şehirsel alanın büyük bir kısmı mahallelerden oluşmaktadır. Mahalle fizikî olmaktan çok sosyal bir birimdir.

⁷³ Sait Şahinalp-Veysi Günel, *a.g.m.*, s. 156.

⁷⁴ Fatma Acun, *a.g.m.*, s. 267.

⁷⁵ Adem Kara, "Osmanlı Devletinde Kent Kavramı", *Doğu Batı*, S. 67, Ankara, 2013, s. 198.

⁷⁶ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S. 13, İstanbul, 2005, s. 93-107.

“Osmanlı şehrinde mahalle birbirini tanıyan⁷⁷, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Osmanlı Çağı’ndaki tanımı ile aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte yaşadığı yerdir⁷⁸. Bu bağlamda mahalleyi yer duygusunun yaşandığı mekân olarak tanımlamak da mümkündür. “Osmanlı şehrinde mahalleli, mahallenin yönetiminden ve güvenliğinden, sokakların bakımından ve temizliğinden, çöpün toplanması ve yok edilmesinden, çocukların gözetilmesinden, yeni yapıların çevre ilişkileri ile ilgili nihaî kararları vermekten sorumludur”⁷⁹. Mahalleler genellikle 10 ilâ 30 aileden⁸⁰ oluşurdu bu sayı nadir olarak 40’ı geçirdi⁸¹. Büyüme, oğul verme veya yeni mahallelerin oluşumu tarafından sınırlanırdı. Bu özellik mahallenin sosyal birim olma durumunu iyi yansıtmaktadır. Mahallenin merkezi, mescittir. Bunun hemen yanında imamın evi bulunmaktadır. Genellikle mescidi yaptıran hem ona hem de mahalleye adını vermiştir. Okul, caminin yanında ya da içinde bulunmaktadır⁸².

Osmanlı şehrinin en önemli özelliklerinden biri sınıf esaslı olmayan ayrışımıdır. Mahallede aynı etnik veya dini gruptan insanlar bir arada yaşardı. Başka bir anlatımla Müslim ve Gayrimüslim aynı mahallede ikamet etmediği gibi, farklı etnik kökene sahip nüfus da farklı mahallelerde yerleşirdi. Örnek olarak azınlıklar İstanbul da kenarda, sur dışında, yaşardı. Böylece Fener Rumların, Sulumanastır, Samatya ve Kumkapı Ermenilerin, Sulukule Çingenelerin yaşadığı başlıca mahallelerdi. Ancak aynı özelliklere sahip mahallelerde gelir açısından farklılık yoktu⁸³. Ancak mahallenin tanımlanmasında aynı meslekten olma gibi ekonomik özelliklerin de dikkate alınmalıdır. Nitekim bazı Osmanlı şehirlerinde meslek adlarıyla anılan mahalleler de vardı⁸⁴. Aydın şehrindeki Balcılar, Debbağlı, Terziler ve Torbacı mahalleleri buna örnek verilebilir⁸⁵. Yine aynı şekilde Balıkesir’de bulunan Kasaplar ve Dinkçiler mahalleleri bu konuya örnek teşkil etmektedir. Ayrıca mahalle adları bazen coğrafi köken veya mahalle sakinlerinin geldikleri bölgelerin isimlerini yansıttıkları görülür. Bunlar böylece toponimik açıdan da önemlidirler. Örnek olarak Bursa’da Acemiler ve Sivasiler

⁷⁷ Ergenç başka bir çalışmasında mahallede hareketliliğin azlığından bahsetmektedir. Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 34. “Mekândaki hareketliliğe yönetim ve maliye yönlerinden belli ölçülerde sınırlamalar koymuş olan Osmanlı Kanunu dolayısıyla mahalleliler birbirlerini tanırlardı” demektir.

⁷⁸ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, 1994, s. 69.

⁷⁹ Cansever, *a.g.e.*, 381.

⁸⁰ Gümüşçü’ye göre, Osmanlı şehrindeki mahalle bugünkünden küçük olup, 3-5 haneden bile oluşabilmekteydi. Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Ankara, 1997, s. 104.

⁸¹ Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, (Basılmamış Doktora Tezi), İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1987, s. 163.

⁸² Doğan Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Yem Yayınları, İstanbul, 1995, s. 186.

⁸³ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007, s. 340.

⁸⁴ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, s. 93-107.

⁸⁵ Arzu Tozduman, *Aydın Güzelhisar’ın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992, s. 34-37.

mahalleleri vardır⁸⁶. Mahallelerde sosyal sınıf farklılıkları yoktu. Bu durum 19. yüzyıldan itibaren değişime uğradı. Osmanlı bu yüzyıldan itibaren kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmeye başladı. Yeni ekonomik ilişkiler ve örgütlenme biçimleri yeni toplumsal sınıflar ortaya çıkardı. Böylece konut alanlarında millet esaslı farklılaşma yanında sınıf esaslı farklılaşma da başlamış oluyordu⁸⁷.

Aru⁸⁸, Osmanlı zamanındaki mahalleleri şöyle tanımlamaktadır: “Eski mahalleler, ağaç kümeleri, sebze bahçeleri ve bostanlarla birbirlerinden kesin bir şekilde ayrılmışlardı. Bugün ise, mahalle sınırlarını ne yazık ki postacılar ve bekçiler bilmektedir. Bu durum 1839’da Tanzimat ile ele alınan reform hareketlerinin sonucudur. Bu reformlar ile toplumun sosyal yapısında birçok değişiklik meydana gelecektir⁸⁹. Aru’nun bu tanımlamasına bakarak sosyal yönü kadar kuvvetli olmasa da Osmanlı şehrinde mahallenin fiziki bir birim olduğu da ortaya çıkmaktadır. Tanzimat’la birlikte iskân birimlerindeki eski mahalle düzeni yerine, mahalleyi idare edecek yapay resmi kuruluşlar getirilecek ve böylece alışlagelmiş dengeli toplumsal düzen ortadan kalkacaktır.

Osmanlı şehirlerinden bahsedenlerin pek üzerinde durmadığı ama şehirle doğrudan ilişkili olan bir kavram daha vardır. Bu da; şehir sit alanına uzak konumda yer seçen bir mahalle olan şehre-küstüdür. Kavram şehir sit alanlarının topografik nedenlerle küçük olması, şehirlere göç eden nüfusun bu nedenle şehre yakın konumda başka bir alanda yer seçmesi veya yerleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Modern anlamda olmasa da bir çeşit alt kentleşmenin Osmanlı yerleşim sistemindeki adı olarak kabul edilebilir. “Şehre küstü Osmanlı şehrinde ama sadece Osmanlı şehrinde yepyeni bir mahalledir”⁹⁰. “Şehre-küstü” nün oluşumunda, geleneksel eski şehrin belirli fiziki sınırları, tepeler, kayalıklar veya bir dere (ırmak) olmalıdır. Osmanlı döneminde, şehrin eski sahası, yeni inşaatla tamamen dolmuş olabilir. Şehre gelip yerleşmek isteyenler çok ise, bu şehre akın durmaksızın devam edecektir. Şehrin eski sahası tamamen dolmuş, yeni bir ev yeri kalmamış olabilir. İşte böylesine bir gelişme içinde olan şehirlerde, insanlar, şehrin asıl kitlesinden kayalık, tepelik veya dere ile ayrılan kesimine de ev yapabilmektedirler. İlk yıllarda, şehrin büyük kitlesinden uzaktaki bir yerleşme, adeta “şehre küsmüş” gibidir. Çünkü şehrin asıl kitlesinden uzaktadır. İnsanlar buraya gelip yerleşmeye mecburdurlar,

⁸⁶ M. Maurice Cerasi, *a.g.e.*, s. 157-160.

⁸⁷ İlhan Tekeli, *a.g.e.*, s. 246.

⁸⁸ A. Kemal Aru, *Türk Kenti*, YEM Yayınları, İstanbul, 1998, s. 12-13.

⁸⁹ Tanzimat sonrası Osmanlı şehir hayatında meydana gelen değişiklikler için bakınız; Sevgi Aktüre, “17. Yüzyıl Ortasına kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirselleşmenin Değişim Süreci”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c. I, S. 1, Ankara, 1975, s. 101-128; Sevgi Aktüre, “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirselleşmenin Değişim Süreci”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c. I, S. 1, Ankara, 1978, s. 101-128; Serim Denel, “Batılılaşma Sürecinde Ebniye Nizamnameleri ve Kentsel Mekânların Değişimine Etkileri Üzerine Bir Deneme”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1981, s. 1425-1435; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991; Tuncer Baykara, “Tanzimat’da Şehir ve Belediye”, *150. Yılında Tanzimat*, İçinde H. D. Yıldız, AKDYYK, TTK, Ankara, 1992, s. 277-287.

⁹⁰ Tuncer Baykara, “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?”, *Osmanlı*, c. V, s. 533.

çünkü şehrin kendi sınırları içerisinde oturulacak ve ev yapılacak toprak kalmamıştır. İşte, evini ilk yapanın “şehre-küstü” diye tanımlandığı böylesine yeni mahalle veya mahalleler, zamanla şehrin büyük sahasının içinde kaybolup gidiyordu⁹¹.

Konut alanlarının ötesinde şehir halkına rahatsızlık veren endüstriyel faaliyetler ile kırsal kesimle bağlantısı olan zanaatkarlar yer alırdı. Bunları; dericiler, boyacılar, kesimhaneler, kasaplar, demirciler, çilingirler, bakırcılar, çömlekçiler, saraçlar, gıda maddesi satıcıları şeklinde sıralamak mümkündür. Şehre yeni gelenler, sanayide çalışanlar ve şehrin alt sınıfı bu alanda yaşardı. Bu alandan sonra şehir ve kır kesimini birbirinden ayıran sınır vardı⁹².

Mahalleler evlerden meydana gelir. Genel olarak Türk şehrinin adsız kahramanı evdir. Ev bir iç avlu ya da bahçeyle bütünleşir. Evin, sahibinin zenginliğini ya da asaletini ifade eden bir araç olarak kullanılması az görülen bir olaydır⁹³. Türk evi çok katlı değildir. Birinci kat taştan yapılmış olup, hizmet katıdır. Kadın katı olarak da ifade edilebilecek bu katta; kiler, depo, samanlık, çamaşır yıkama yeri, tuvalet ve mutfak yer alır. Bu kat penceresiz yani sağır duvarlıdır. Nefeslik adı verilen küçük, dar pencereleri vardır. Bunlar da duvarın üst kısmında, görme seviyesinin üzerindedir. Üst kat oturma alanı olarak kullanılan odalardan ibarettir. Odalar arasında eyvan denilen bir bölüm yer alır. Eyvan ve odalar sofaya veya hayata açılmaktadır. Hayat odaları birleştiren mekân olarak da bilinir. Çıkmalar Türk evinin önemli bir elamanıdır. Ev parsellerinin düzensiz olması, üst katlarda düzenli biçimli odalar elde etmek için değişik şekillere sahip çıkmalar oluşmuştur. Odalar çok fonksiyonludur. Bu alan, oturma, yenme-içme ve yatma ve banyo gibi işlevlere sahiptir⁹⁴.

Şehirlerde plânlanmış bir meydan yoktur. Açıklık, mescidin ve çeşmenin çevresinde ya da pazarlarda kendiliğinden oluşmuştur. Bu durum Osmanlı toplumunun içe dönük olması ve topluma hâkim olan politik sistemler sonucudur⁹⁵. Cami avluları ve çeşme meydanları dışında, şehir sokaklarında ağaç bulunmaz. Şehir yeşili evlerin bahçelerinde toplanmıştır⁹⁶.

Kuşkusuz yeşil alanlar bunlarla da sınırlı değildir. Nitekim Baykara⁹⁷, “Türk hayatının bir gereği olan, yaylak-kışlak hayatının şehirlerde uzantısı, bağ bahçeye göçmek biçiminde devam ediyordu” demektedir. Bu durum yeşil ihtiyacının kısmen kenar yeşilinden karşılandığını göstermektedir. Ayrıca Osmanlı şehir ve kasabalarında Hızır İlyas kültünün mekâna yansımaları sonucu ortaya çıkan yeşil alanlar da vardı. Hıdırlık (Hızırlık, Hızır-İlyaslık) Anadolu şehir ve kasabalarında Hıdrellez

⁹¹ Tuncer Baykara, “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?”, s. 533-534.

⁹² Fatma Acun, *a.g.m.*, s. 268.

⁹³ Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 191.

⁹⁴ Rüçhan Arık, “Türk Evi ve Yaren Geleneği”, *Osmanlı*, c. V, Ankara, 1999, s. 545; M. Maurice Cerasi, *a.g.e.*, s. 157-160.

⁹⁵ Mete Tapan, “Cumhuriyet Döneminde Doğa ve Kültür Varlıklarını Koruyamamanın Korunması”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 199-207.

⁹⁶ Doğan, Kuban, *a.g.e.*, s. 192.

⁹⁷ Tuncer Baykara, “Tanzimat’da Şehir ve Belediye”, *150. Yılında Tanzimat*, İçinde H. D. Yıldız, AKDITYK, TTK, Ankara, 1992, s. 286.

kutlamalarının yapıldığı yeşil ve suyun bol olduğu mesire alanlarıdır. Önemli bir kısmı Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde teşekkül eden bu alanlar Osmanlı döneminde yaygınlaşmıştır. Yerleşim birimi ve çevresinin topografik özelliklerine göre yeşilin hâkim olduğu tepe üzerine veya Afyonkarahisar şehrinde olduğu gibi bir yamaca kurulmuşlardır. Şehirlerin zamanla gelişimi sonucu bu alanların bazıları mahallelere de dönüşmüştür⁹⁸.

Osmanlı şehrinde cadde sokak sisteminde belirli bir düzen yoktur. Daha doğrusu, yol ağı benzer niteliktedir ve cadde ve sokak ayrımı söz konusu olmamıştır. Bu durum bir yandan kentsel donatıların mahalle esaslı dağılımı ile ilgili iken, bir yandan da şehirde hareketliliğin az oluşu ile ilgisi vardır⁹⁹.

Osmanlı şehrinde organik dokuya sahip mahallelere sıkça rastlanmaktadır. Ancak bu doku tipi çarşı mahallesinde gözükmemekte; daha çok konut alanlarında ortaya çıkmaktadır¹⁰⁰. Stewig tarafından¹⁰¹ “Doğulu Yapı” olarak tanımlanan organik yapının ortak özellikleri kısaca şöyle özetlenebilir: Bu yapıda yollar ani bir biçimde bir kurala uymadan yön değiştirir. Yol uzunlukları arasında çok büyük farklar vardır. Son olarak hem kısa hem uzun ama genellikle yapı adasının içine doğru yönelmiş çıkmaz sokaklar vardır¹⁰². Kısaca bu “yapıda yollar, çoğunlukla genelden mahreme doğru incelen ağaç dalları gibi düzenlenmiştir”¹⁰³.

Çıkmaz sokak oluşumu farklı şekillerde açıklanmaktadır. Akgün ve Egli’ye göre, bu durumun asıl nedeni İslâmiyet’in gizliliğe önem vermesidir. Buna bir de iklim ve arazinin etkisi dikkate alınarak güneşten ve tozdan sakınma durumu eklenirse konu yeterince açıklanmış olur. Mayer konuya farklı açıdan yaklaşmaktadır. Yazara göre, eski şehirlerin merkezini oluşturan pazar yerinden ve bir merkezden ışınsal olarak ve şehir içinde birbirinden gittikçe uzaklaşan caddeler arasındaki arsa genişlikleri şehir kenarında büyür. Ortada kalan arsaları, yan caddelere bağlamak için çıkmaz sokak zorunluluk halini alır. Schwarz ise olayın asıl nedenini çeşitli kabilelerin birbirinden farklı yerlerde mahalleler kurmalarına bağlamaktadır Stewig¹⁰⁴, çıkmaz sokak oluşumunu, gecekondulaşmaya dolayısıyla plânsız büyümeye bağlamaktadır. Ancak yazar İstanbul için yapmış olduğu araştırmasında, Egli ve Akgün’e hak vererek, İslâmiyet’in rolünü kabul etmekte, çıkmaz sokak oluşumunun çok karışık faktörlerin etkisiyle ortaya çıktığını vurgulamaktadır¹⁰⁵. Tanyeli¹⁰⁶, İslâm etkisini kabul etmemekte ve konuya farklı bir açıklama getirmektedir. Ona göre asıl neden, kentsel toprağın bölünmesini

⁹⁸ Turan Gökçe, “Hızır İlyas Kültürünün Yerleşim Birimlerine Yansıması: Osmanlı Döneminde Anadolu Şehir ve Kasabalarında Hıdırlık”, *Türkiye’de İskân ve Şehirleşme Tarihi*, içinde Mehmet Ali Bayhan, Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 43-62.

⁹⁹ Uğur Tanyeli, *a.g.t.*, s. 154-156.

¹⁰⁰ Türkan Kejanlı, *a.g.m.*, s. 299.

¹⁰¹ Stewig tarafından, Reinhard Stewig, *İstanbul’da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi*, (çev. R. Turfan-M. Ş. Yazman), İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1966.

¹⁰² M. Maurice Cerasi, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁰³ N. Jale Erzen, *Çevre Estetiği*, OTDU Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 116.

¹⁰⁴ Reinhard Stewig, *a.g.e.*

¹⁰⁵ Reinhard Stewig, *a.g.e.*

¹⁰⁶ Uğur Tanyeli, *a.g.t.*, s. 157.

düzenleyen kurallar dizisinin yokluğudur. Kuban'a göre¹⁰⁷, "çıkılmaz sokaklara, ana yollardan evlere uzanan özel yollar olarak bakmak gerekir. Evlerin yerleştirilmesinde de görülen bireyci tutum, çıkılmaz sokağı doğuran nedenlerden biridir". Başka bir açıklama kentsel arazinin doğası üzerinde durmaktadır: "Kent mülk veya vakıf olan toprak mülkiyeti kırsal alanlardaki miri mülkiyetle sınırlandırılmıştır. Bu sınırlama kent nüfusunun mevcut parsellerin bölünmesini artırarak"¹⁰⁸ çıkılmaz sokak oluşumuna neden olur. Cerasi¹⁰⁹, çıkılmaz sokaklara Rum ve Ermeni mahallelerinde rastlanması nedeniyle, İslami etkiyi kabul etmez. Bu durumdan hareketle, Tanyeli¹¹⁰ ve Tekeli¹¹¹'nin açıklamaları anlam kazanır.

Sonuç

Kültür şehirleri etkilemektedir. Şehirler, aslında, mekân ve alan ekseninde varlık kazanmış kültürel örgütlenme biçimidir¹¹². Kültür, şehirde konut ve nüfus yoğunluğunu, arazi kullanımını, açık alanların varlığını, mimari ve estetik ülküleri ve şehirde yaşama verilen anlamları büyük ölçüde değiştirir¹¹³. Bu çalışma farklı kültürlerin sentezi olan Osmanlı kültürünün biçim verdiği, Osmanlı şehirde arazi kullanımını ele almaktadır. Ancak Osmanlı şehri ele alınırken, ele alınan şehrsel özelliklerin daha çok büyük şehirlerde belirgin olduğu, yerleşme hiyerarşisinde alt kademe yerleşmelerin farklı işlevsel özelliklere sahip olduğu unutulmamalıdır.

Osmanlı şehri, İslam, Türk kültürü başta olmak üzere diğer kültürlerden pay alan, onları özümseyerek ortaya koyan Osmanlı kültürünün mekânda biçimlenmiş, varlık kazanmış halidir. Osmanlı şehri özellikle Anadolu'daki özel konumuna bağlı olarak, çeşitli ölçeklerdeki ticaret faaliyetlerinin yoğunlaştığı güzergâhlar üzerinde kurulmuştur. Bu özellik ekonomik örgütlenmeyi etkilemiş, ona şekil vermiştir.

Osmanlı şehri iki parçalı işlevsel alana sahiptir. Bunlardan biri "Osmanlı Merkezi İş Sahası (OMİS) diğeri de konut alanlarıdır. OMİS ekonomik rekabet sonucu ortaya çıkmış değildir. İslamiyet'in gizlilik ilkesi bu alanlarda konut fonksiyonun gelişmesine izin vermemiştir. Şehrin kalbi durumunda olan alanda sadece kar getiren faaliyetler yer almamakta, alan, eğitim, sağlık, yardımlaşma ve diğer faaliyetleri bünyesinde bulundurmaktadır. Daha çok üst kademe malları sunan bu alan süper merkezleşmenin yaşanmış olduğu yerdir.

Mahalle, yani konut alanları şehrin başka bir parçasıdır. Kendi kendine yeterli olan bu alan alt kademe malları sunmak gibi bir işleve sahiptir. Mahalle yer duygusunun gelişmesine neden olacak kadar az nüfusludur. Küçük oluş, yasal ve mali nedenlerle

¹⁰⁷ Doğan Kuban, a.g.e., s. 191.

¹⁰⁸ İlhan, Tekeli, a.g.e., s. 233.

¹⁰⁹ M. Maurice Cerasi, a.g.e., s. 90.

¹¹⁰ Uğur Tanyeli, a.g.t., s. 157.

¹¹¹ İlhan, Tekeli, a.g.e., s. 233.

¹¹² Ömer Aytaç, "Kent Mekânlarının Sosyo-kültürel Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XVII, S. 2, Elazığ, 2007, s. 202.

¹¹³ Edward Griffin-Larry Ford, "A Model of Latin America City Structure", *Geographical Review*, vol. LXX, Num. 4, 1980, s. 397-422.

ortaya çıkmıştır. Bu özellik aslında devletin mahalleler vasıtasıyla mekânı kontrol etme isteğinin sonucudur.

Sosyal rekabet farklı toplumsal sınıflar arasındaki mesafeyi artırmak gibi bir özelliğe sahiptir. Bu açıdan Osmanlı şehri değerlendirildiğinde, mahallelerde, etnik ve dini ayrışım yaşanmakla birlikte, sosyal ayrışmanın olmadığı görülmektedir.

Konut alanları çok sayıda çıkmaz sokağa sahiptir. Böyle bir morfolojinin ortaya çıkışı çok nedenli bir açıklama gerektirir. Bunların başında gizlilik gelir. Şehirsel toprağı düzenleyen kuralların olmaması, şehir topraklarının miri topraklar tarafından kontrol edilmesi akla gelen diğer nedenler arasındadır.

Yerel topografik koşullar şehrin sit alanını etkilemiş, alt kent oluşumuna da neden olmuştur. Osmanlı şehrinde alt kentleşme yaşanmıştır. Şehre-küstü mahalleleri Osmanlı alt kentleşmesinin mekândaki tezahürüdür. Modern manada alt kentlerin oluşumunu etkileyen faktörlere benzemeyen bu durum, mevcut sit alanının küçük oluşu, yakın bir çevrede başka bir mahallenin, yani şehre-küstü mahallesinin oluşumuna neden olur.

Osmanlı şehri yeşil ihtiyacını, ev yeşili ve kenar yeşillerinden karşılamaktadır. Hıdırlık bu açıdan önemli bir alandır. Kuşkusuz bu durum adı hıdırlık olmasa da şehir yerleşmelerinin bütününde vardır.

Konut alanlarının ötesinde de bir takım faaliyetler yapılmaktadır. Bu faaliyetler Osmanlı şehrinin çevreye ve halk sağlığına verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- ACUN, Fatma, "A Portrait of The Ottomen Cities", *Muslim World*, c. XCII, S. ¾, 2002, s. 255-285.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, YKY, İstanbul, 2010.
- AKTÜRE, Sevgi, "17. Yüzyıl Ortasına kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişim Süreci", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c. I, S. 1, Ankara, 1975, s. 101-128.
- AKTÜRE, Sevgi, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c. I, S. 1, Ankara, 1978, s. 101-128.
- ALSAC, Üstün, *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- ARU, A. Kemal, *Türk Kenti*, YEM Yayınları, İstanbul, 1998.
- ARIK, Rüçhan, "Türk Evi ve Yaren Geleneği", *Osmanlı*, c. V, Ankara, 1999, s. 545-554.
- AYTAÇ, Ömer, "Kent Mekânlarının Sosyo-kültürel Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XVII, S. 2, Elazığ, 2007, s. 199-226.
- BAL, Hüseyin, *Kent Sosyolojisi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999.
- BAYARTAN, Mehmet, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S. 13, İstanbul, 2005, s. 93-107.

- BAYARTAN, Mehmet. “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X-I*, İstanbul, 2008, s. 158-175.
- BAYKARA, Tuncer, “Tanzimat’da Şehir ve Belediye”, *150. Yılında Tanzimat*, İçinde H. D. Yıldız, AKDITYK, TTK, Ankara, 1992, s. 277-287.
- BAYKARA, Tuncer, “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?”, *Osmanlı*, c. V, Ankara, 1999, s. 528-535.
- BEAUJEU-GARNIER, Jacqueline-CHABUT, Georges, *Urban Geography*, John Wiley & Sons Inc, New York, 1967.
- CANSEVER, Turgut, “Osmanlı Şehri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler I*, İlke Yayınları, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 373-388.
- CANSEVER, Turgut, “Osmanlı Şehri”, *Osmanlı*, c. V, 1999, s. 509-527.
- CERASI, M. Maurice, *Osmanlı Kenti*, (çev. A. Ataov), YKY, İstanbul, 2001.
- CEZAR, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmaret Sistemleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.
- CEZAR, Mustafa, “Türkler ve Şehirleri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler I*, İstanbul, 1996, s. 271-280.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991.
- DENEL, Serim, “Batılılaşma Sürecinde Ebniye Nizamnameleri ve Kentsel Mekânların Değişimine Etkileri Üzerine Bir Deneme”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1981, s. 1425-1435.
- DEMİR, Mustafa, “Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Yerleşme Yapısı ve Şehirleşme”, *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 101-110.
- DICKINSON, Robert E., *City and Region*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1964.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrindeki ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, 1994.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler I*, İlke Yayınları, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 407-413.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 32-39.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehir Tipolojisi ve Vakıflar”, *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2013, s. 183-184.
- ERZEN, N. Jale, *Çevre Estetiği*, OTDU Yayıncılık, Ankara, 2003.
- ERTEM, Adnan, “Osmanlıdan Günümüze Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, S. 36, Ankara, 2011, s. 25-65.
- FAROQI, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (çev. N. Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- FAROQI, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve*

- Sosyal Tarihi*, İçinde H. İnalçık, D. Quataert, c. II, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 562-743.
- GÖKÇE, Turan, “Hızır İlyas Kültürünün Yerleşim Birimlerine Yansıması: Osmanlı Döneminde Anadolu Şehir ve Kasabalarında Hıdırlık”, *Türkiye’de İskân ve Şehirleşme Tarihi*, İçinde Mehmet Ali Bayhan, Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 43-76.
- GÖNEY, Süha, *Şehir Coğrafyası I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995.
- GÖNEY, Süha, “Türk-Osmanlı Şehirlerinin Batıyı Etkileyen Bazı Özellikleri”, *Sosyoloji Dergisi*, c. III, S. 22, İstanbul, 2011, s. 281-293.
- GRIFFIN Ernest-FORD, Larry, “A Model of Latin American City Structure”, *Geographical Review*, vol. LXX, No. 4, 1980, s. 397-422.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Ankara, 1997.
- HOLTON, R. J., *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- HOLZNER, Lutz-DOMMISSE, Edwin J.-MUELLER, Jerry E., “Toward a Theory of Cultural-Genetic City Classification”, *Annals of the Association of American Geographers*, vol. LVII, No. 2, 1967, s. 367-381.
- HOUT, Jean Louis-THALMANN, Jean-Paul-VALBELLE, Dominique, *Kentlerin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- IŞIK, Hayriye, “Bir Kamu Hizmeti Birimi Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü”, *Akademik Bakış*, S. 16, İstanbul, 2009, s. 1-10.
- İNALCIK, Halil-ARI, Bülent, “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık’ın Çalışmaları”, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. III, S. 6, İstanbul, 2005, s. 27-56.
- KARA, Adem, “Osmanlı Devletinde Kent Kavramı”, *Doğu Batı*, S. 67, Ankara, 2013, s. 185-211.
- KARAGÖZ, Mehmet, “Osmanlıda Şehir ve Şehirli, Mekân-İnsan Beşeri Münasebetler”, *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 103-110.
- KAYGALAK, Sevilay, “Osmanlı’da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek”, *Mülkiye Dergisi*, c. XXIX, S. 246, Ankara, 2005, s. 19-36.
- KELEŞ, Ruşen, *Kentbilim İlkeleri*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1976.
- KEJANLI, Türkan, “Anadolu’da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale ve Merkez-Çarşı Gelişimi”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, vol. V, Num. 3, 2011, p. 278-302.
- KOÇ, Yunus, “Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 535-550.
- KUBAN, Doğan, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995.
- MUMFORD, Lewis, *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.

- PARK, Robert. E.-BURGESS, Ernest W., *Şehir, Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*, Heretik, Ankara, 2015.
- PONTING, Clive, *Dünyanın Yeşil Tarihi Çevre ve Uygarlıkların Çöküşü*, (çev. A. Başçı-Sander), Detay Basım Ltd., İstanbul, 2000.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007.
- ÖZ, Mehmet, “Reâyâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIV, Ankara, 2007, s. 490-493.
- ÖZÜNLÜ ERDOĞAN, Emine, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c. XVIII, No. 1, Kastamonu, 2010, s. 257-270.
- STEWIG, Reinhard, *İstanbul'da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi*, (çev. R. Turfan-M. Ş. Yazman), İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1966.
- ŞAHİN, İlhan, “Osmanlılarda Şehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXVIII, Ankara, 2010, s. 446-449.
- ŞAHİNALP, Sait-GÜNAL, Veysi, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Milli Folklor*, S. 93, 2012, s. 149-168.
- TANKUT, Gönül, “Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı”, *VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül)*, TTK, Ankara, 1973, s. 773-779.
- TANYELİ, Uğur, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, (Basılmamış Doktora Tezi), İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1987.
- TAMDOĞAN-EBEL, Işık, “Hanlar ya da Osmanlı Kentinde Yabancı”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, (Der. F. Georgeon-P. Dumont), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- TAPAN, Mete, “Cumhuriyet Döneminde Doğa ve Kültür Varlıklarını Koruyamamanın Korunması”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 199-207.
- TEKELİ, İlhan, *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982.
- TEKELİ, İlhan, *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- TEKELİ, İlhan, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- TURĞUT, Vedat, *Bilecik Bölgesi Örneğinde 16. Yüzyılda Vakıflar ve Şehirleşme*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.
- TOLUN-DENKER, Bedriye, *Şehir İçi Arazi Kullanılışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1976.
- TOZDUMAN, Arzu, *Aydın Güzelhisar'ın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011.
- UĞUR, Abdullah-ALİAĞAOĞLU, Alpaslan, *Şehir Coğrafyası*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara,

2015.

YAĞCI, Zübeyde Güneş-GENÇ, Serdar, *H. 1256/M. 1840-41 Tarihli Balıkesir Nüfus Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Balıkesir, 2013.

YAYINOĞLU, Pınar Eraslan-SUSAR, A. Filiz, *Kent, Görsel Kimlik ve İletişim*, Umuttepe Yayınları, İzmit, 2008.

YENEN, Zekiye, "Osmanlı Dönemi Türk Kentinde Planlama Kültürü", *III. Eyüpsultan Sempozyumu*, İstanbul, 1999, s. 438-445.

YÖRÜKAN, Ayda, *Şehir Sosyolojisinin ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

WIRTH, Luis, "Urbanism as a Way of Life", *Cities and Society*, İçinde P. K. Hatt, A. J. Reiss Jr., The Free Press, Illinois, 1951, s. 36-46.